

Sead Seljubac

ALLAMEK I NJEGOV DOPRINOS TEFSIRSKOJ ZNANOSTI

يا صاحب كل موجود اجعل رضاك لامورنا غاية

„O Vlasniče svega što postoji,
učini da Tvoje zadovoljstvo bude
cilj svih naših nastojanja...“
(Allamek)

Rezime

Ovo je rad koji govori o doprinosu Muhammad b. Musa al-Bosnawija - Allameka znanostima Kur'ana, posebno znanosti tefsira, a kroz njegovu kritiku komentara Kur'ana glasovitog učenjaka Nasir al-Din al-Baydawija. Rad nudi osnovne biografske podatke o ovom znanstveniku, o njegovim djelima iz oblasti tefsira i o načinu na koji Allamek iznosi svoju analizu metodologije Al-Baydawijevog tumačenja nekih sura iz Kur'ana, a na osnovu čega se može suditi o Allamekovojoj orijentaciji u promišljanju problematike razumijevanja i komentarisanja sadržaja posljednje Božije Knjige.

Uvod

*U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog!
Hvaljen neka je Allah Koji nas je
na Pravi Put uputio;*

*mi ne bismo na Pravom Putu bili
da nas Allah nije uputio,
a salavat i selam tebi, o Muhammede, koji si milost svim svjetovima!*

O d trenutka kada je i zadnji ajet posljednje objavljene Božije Knjige, Kur'ana, zahvaljujući Božijoj milosti, bio dostavljen čovječanstvu preko blagoslovljene ruke Muhammeda, a.s., čovjek je dobio trajnu priliku da otkriva značaj, vrijednost, korist ili propis, koji se kriju u svakom njenom *ajetu*. To mu omogućava da otkriva i vlastite vrijednosti kao i ljepotu uređenja života na osnovama kur'anskih smjernica, jer je ukupni sadržaj posljednje Božije Knjige tijesno povezan sa principima vjerovanja, bogoslužnja, morala, vjerske prakse i pozitivnog zakona, koji reguliše pitanja pojedinca ili zajednice. Stoga se nameće obaveza da se kur'anskom Tekstu prilazi srcem i umom, otvorenim i spremnim na susret sa božanskom Porukom. Kur'an, kako tvrdi Nerkez Smailagić jedan od naših poznatijih istraživača kur'anskih sadržaja, iziskuje razumijevanje i razmišljanje kao i otvoren duh onoga koji očekuje da će iz njega izvući dobit. On poštuje čitateljevu inteligenciju i pretpostavlja da će ju ovaj upotrijebiti. Pun je metafora, poredbi i ilustracija različitih vrsta. Nепrestano svraća pažnju na prirodne pojave i raspravlja od fizičkog i materijalnog prema moralnom i duhovnom.

Uporni tragaoci za smislovima kur'anskih poruka su razumjeli nužnost i potrebu ovakvog pristupa pa su uključili sve svoje umne potencijale da dosegnu maksimum onoga što je njima, u datom trenutku, od tih smislova bilo dostupno. Jedan od najeminentnijih autora koji su se bavili razumijevanjem i tumačenjem kur'anskog Teksta, ali i analizom načina razumijevanja i metodologije tumačenja njegovih sadržaja od strane drugih, bio je i Muhammad b. Musa al-Bosnawi - Allamek.

Allamek je kod nas, do sada, bio interesantan istraživačima njegovih radova vezanih za arapski jezik ili logiku. Njegov rad na području tefsirske znanosti, a konkretnije na komentarisanju kur'anskog Teksta, ili kritici već postojećih komentara, manje je istražen. U jednom svom prilogu o Allameku Amir Ljubović, koji se bavio analizom Allamekovog djela *Šarh al-Risala al-šamsiyya (Komentar „Sunčanog traktata“)*, konstatuje da su život i djelo Muhameda sina Muse (Musića), kako ga on imenuje, bili predmet posebnih istraživanja, naročito njegove djelatnosti na području filologije, dok tekstovi koji se bave egzegezom Kur'ana to nisu, te da je teško dati vjerodostojne ocjene o njegovom doprinosu ovoj disciplini.

Cilj ovog rada mogao bi biti upravo to – ukazati na način na koji se Allamek, kroz svoja djela tefsirske sadržine, bori za ispravnost interpretacije kur'anskog Teksta i pravilnost njegovog razumijevanja. Sva ta djela, osim njegove *Glose na Al-Širwanijev komentar sure Al-Fath*, imaju kao podlogu komentar Kur'ana čuvenog Al-Baydawija naslovljen sa *Anwar al-tanzil wa asrar al-ta'wil*, pa će se, kroz osvrt na njegova djela, ukazati na način Allamekove kritike metodologije koju Al-Baydawi koristi u svom komentaru, a za koju Allamek smatra da u određenim segmentima nije adekvatna. Pokazat će se da Allamek, pri svojoj kritici Al-Baydawijeve metodologije nudi vlastite načine razumijevanja Teksta i da pri tome koristi više različitih metoda.

Ovaj rad bi mogao biti značajan po tome što nudi više podataka o ukupnoj Allamekovoju zaostavštini iz područja tefsira na jednom mjestu, i to kroz segment koji je prisutan u svim njegovim radovima iz ove, kao i drugih oblasti – segment *analitičke kritike*. Istovremeno, rad bi, kako bi to definisao Ahmed Kico, mogao biti i svojevrsni podsticaj drugim autorima da bošnjačku i bosanskohercegovačku tradiciju i učenjake u okviru nje, promišljaju uz naglašavanje vlastite odgovornosti prema njenim trajnim i istinskim vrijednostima, jer, kako ističe Mahmud Traljić, narod koji nema tradicije i nije narod u punom smislu te riječi. Osim toga, narod bez tradicije neće imati ni budućnosti.

Muhammad b. Musa al-Bosnawi Allamek - biografija

Veliki je broj radova koji sadrže određene podatke o Allameku. Oni, među izvorima, koji iznose dužu ili kraću biografiju o Allameku imaju, uglavnom, usaglašene i istovjetne podatke. Iznosimo dio najkraće verzije te biografije, koju donosi *Türkiye diyanet vakfı Islām ansiklopedisi* pod pojmom *Bosnevi*:

Po porijeklu je Bosanac, a u naučnim krugovima poznat pod nadimkom “Allamek”. Ovaj nadimak dobio je još u ranoj mladosti zbog izrazitog znanja koje je pokazivao. Prema vlastitim navodima, a tako nas obavještava i ‘Uššaqi Zada, rođen je u Sarajevu. U starim izvorima, kao i novijim, koji se na prve oslanjaju, nema podataka o datumu njegova rođenja. Jedini je Šabanović u(s)tvrdio da je rođen oko 1003. (1695.) godine.¹

¹ Vidi: Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973., str. 132-133.

Nakon osnovnog (početnog) obrazovanja, Allamek je svoje školovanje nastavio u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu i stekao diplomu ove škole. Kada je imao 17 godina otišao je u Istanbul i postao jedan od članova svite Silahdar Mustafa Baše. Dvije godine učio je pred Sadr al-Din Zadeom, Muhamad Amin al-Širwanijem, muderisom Sahn medrese. Svoje školovanje nastavio je pred Gani Zada Mahmud al-Nadirijem. Nakon toga, postao je muderis u jednoj medresi sa platom od 40 akči, a zatim je dobio službu u Hasanbey Zade medresi 1627. godine gdje je 15. muharrema 1037. godine (26. septembra 1627.) počeo pisati glosu na Al-Baydawijev tefsir koji se odnosi na suru Al-Kahf. U maju 1630. godine prelazi u medresu Yildirim Hana, da bi u julu 1631. godine bio otpušten. Od ovoga datuma, pa do 1042. (1632-33.) godine nema podataka gdje je bio u službi. U to vrijeme uzima pero u ruke i završava svoju glosu na Al-Ğurĉanijev komentar Al-Sakkakijevog *Miftah al-'uluma*. U augustu 1632. godine radi kao muderis u Mihrimah Sultan medresi u Üsküdaru. Kratko vrijeme nakon toga, u martu 1633. godine radi kao muderis na Sahn-i Seiman medresi, koja je bila jedna od obrazovnih institucija najvišeg ranga.

U povodu ratnog pohoda (Revan Seferi) Murada IV napisao je tefsir (komentar) sure Al-Fath i pripremio da ga uruči sultanu, nadajući se da će biti postavljen za kadiju Halepa. Na preporuku Silahdar Mustafa Baše 1044. (1634-35.) godine, bio je postavljen za glavnog kadiju Halepa. Za vrijeme boravka na ovoj dužnosti drži predavanja na komentar Mulla Ğamijeve *Al-Kafiye* (komentariše ovo djelo) i obrazlaže glosu na ovaj komentar. Koliko interesovanje je vladalo za ova predavanja vidi se po tome što su slavu o njemu pronijeli pjesnici u svojim pjesmama. Međutim, nije dugo obavljao ovu dužnost. Zbog teške reume koju je zadobio, morao se rastati sa Halepom i ostaviti ovu dužnost. U vrijeme kada je došao u Üsküdar (Istanbul), po naredbi Mustafa Baše morao se nastaniti u Rumelihisar. Mustafa Baša nije želio da Allamek dođe u Istanbul, bojeći se da bi mogle biti potvrđene vijesti o nekim njegovim lošim postupcima koje je činio u Halepu, a o kojima je vladar bio već obaviješten. U isto vrijeme dok je bio pogođen i povrijeđen zbog gubljenja pozicije kadije, Allamek biva postavljen za kadiju Istanbula. Međutim, prije nego što je preuzeo novu dužnost, zatiče ga smrt, tako da je i pokopan u jednom mezaristanu u Rumelihisar².

² Vidi: *Türkiye diyanet vakfi Islām ansiklopedisi*, Cilt VI, İstanbul, 1992., str. 306.

Gotovo identičnu Allamekovu biografiju nalazimo i kod Amira Ljubovića u njegovoj studiji *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku*.³

Allamekova djela

U spomenutoj turskoj Enciklopediji se navodi da je Allamek napisao ova djela:

1. *Hašiya 'ala Anwar al-Tanzil wa asrar al-ta'wil*. Glosa na poznati Al-Baydawijev tefsir.

2. *Al-Hadi*. Risala koja sadrži komentar sure Al-Fatiha, u čijem se uvodu autor koristio bilješkama iz Al-Zamakšarijevog, Al-Baydawijevog i Abu al-Su'udovog tefsira.

3. *Šarh (Hašiya) Tafsir sura al-Kahf*. Glosa na Al-Baydawijev tefsir, na dio koji se odnosi na suru Al-Kahf.

³ Evo još nekih izvora o Allameku:

1. Al-Bagdadī, *Hadiyya al-'arifin (Asma' al-muallifin wa alar al-musannifin* (t. VI, kompleta od 7 knjiga od: Hağgi Kalifa, *Kašf*), str. 278;
2. Al-Muhibbī, *Kulāsa al-alar*, Misr (Kairo), 1284. h. (1867/68.), t. IV, str. 302;
3. Al-Rahabi, *Siyar a'lam al-nubala'*, Bejrut, 1996., t. VI, str. 246;
4. C. Brockelmann, GAL, G I, 417 i 466, S I, 516, 534 i 740;
5. J. Blašković i dr., *Arabische, turkische und persische Handschriften der Universitätsbibliothek in Bratislava*, Bratislava, 1961., 15, 41-42 i 242;
6. Mehmed Handžić, *Al-Ġawhar al-asna. Fi tarağim 'ulama' wa šu'ara' Busna*, Bejrut, 1993., str. 176-178.
7. Safvet-beg Bašagić:
 - a. „Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti“, *Izabrana djela*, (priredili Džemal Čehajić i Amir Ljubović) III, Sarajevo, 1986., str. 105-107.
 - b. *Znameniti Hrvati, Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*, Zagreb, 1931., str. 12;
8. Bilmen, Ömer Nasuhi (1883.-1971.), *Hukûk-i İslâmiyye ve İstilâhât-ı Fikhiyye Kâmûsu*, Istanbul, 1949.-1952., t. I, str. 358.
9. Burseli, Mehmed Tahir (1861.-1925.), *Osmanlı Müellifleri*, Istanbul, 1915.-1924., t. I, str. 360.
10. Kehhale, Ömer Riza (1905.-1987.), *Mu'cem el-müellifin*, Damask, 1957.-1961., t. VIII, str. 341.
11. Adil Nüveyhid, *Mu'džemu 'l-mufessirin min sadri 'l-islam hatte 'l-asri 'l-hadir*, Bejrut, 1983.-1984., t. II, str. 643.
12. Šeyhi, Mehmed-efendi (u. 1732.-1733.), *Vekayiu el-fuzala'*, str. 29.
13. Sulejman Grozdanić, „Allamek Muhammed Musić Bošnjak“, *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb (JLZ), 1980., t. I, str. 113

4. *Tafsir sura al-Fath*.

5. *Ahadis al-arba'in*.

6. *Hašiya 'ala Šarh al-Ğami (Hašiya 'ala al-Fawaid al-Diyaiyya)*. To je glosa na komentar *Al-Kafiya* od Ibn al-Hačiba koju je napisao Al-Mawla Nur al-Din 'Abd al-Rahman b. Ahmad Nur al-Din al-Ğami i nazvao je *Al-Fawaid al-Diyaiyya*.)

7. *Hašiya 'ala Šarh al-Miftah*. Glosa na komentar koji je napisao Al-Sayyid al-Šarif Al-Ğurčani na djelo *Miftah al-'ulum* od Al-Sakkakija.

8. *Šarh al-Šamsiyya*. Komentar na djelo *Al-Risala al-šamsiyya* iz oblasti logike od Naçm al-Din 'Ali b. 'Umar al-Katibija.

9. *Hayatü'l-hayevan Tercümesi*. Prijevod djela od Damirija (umro 808/1405.). (Biblioteka Sulejmanija, Šehid Ali Paša, br. 1823).⁴

Primjetno je da *Enciklopedija* ne navodi ova Allamekova djela:

10. *Hašiya 'ala Tafsir sura al-Naba'*,

11. Komentar šestog ajeta sure *Al-Tawba*,

12. *Ta'liqat 'ala Hašiya li 'Isam al-Din*,

13. *Hašiya 'ala Šarh al-Mawaqif*,

14. Prijevod djela *Al-Ğawahir al-mudia fi al-ahkam al-sultaniyya* koje je napisao Zayn al-'Abidin 'Abd al-Rauf al-Munawi al-Šafi'i.

Prema iznesenim podacima Allamek ima ukupno 14 djela iz različitih oblasti: tefsir, hadis, sintaksa i retorika, logika i dva prijevoda.

Na osnovu podataka koje smo dobili istraživanjem prisustva Allamekovih djela, u rukopisnoj formi, u različitim bibliotekama rukopisne građe u Turskoj došli smo do podataka da se čak u dvanaest različitih biblioteka mogu naći Allamekova djela u većem ili manjem broju, sa jednim ili više primjeraka rukopisa istog djela.

Najbrojniji su rukopisi njegovih djela *Šarh al-Šamsiyya*, *Hašiya 'ala Fawaid al-Diyaiyya*, *Hašiya 'ala Šarh al-Šarif al-Çurçani 'ala Miftah al-'ulum*, a potom *Hašiya 'ala Anwar al-Tanzil wa asrar al-ta'wil*. Ostala djela su prisutna u manjem broju.⁵

⁴ Ovo je sasvim nov podatak o Allamekovim djelima. Ne spominje se u literaturi koju smo do sada konsultovali.

⁵ Među radovima koji se pripisuju Allameku na spisku se nalazi i malo djelo hadiske prirode – zbirka četrdeset hadisa *Al-Ahadil al-arba'un*, biblioteka Sulejmanija, odjel Hafiz, br. 150. Ovdje treba napomenuti da je ovo djelo Smail Balić vezao za istoimenog Bošnjaka, Muhammad b. Musa-a uz kojeg je pridodato Āyina Rū'ī, te da je djelo završeno 1572. godine, dakle prije Allamekovog rođenja, da je napisano na turskom jeziku i da nosi radni naslov *Ahadil arba'in*. Osim ovoga, nužno je primijetiti da je Balić napravio grešku tvrdeći da Allamekove glose na Al-Baydawijev tefsir nose naslov *Al-Hadi*. Oba podatka vidi

Allamekovo djelo *Hašiya 'ala Anwar al-Tanzil wa asrar al-ta'wil* (glosa na neke sure⁶ iz komentara Kur'ana mufessira Al-Baydawija, pisana u periodu 1043-45/1633-35.), zajedno sa naslovima *Hašiya 'ala tafsir sura al-Kahf* (glosa na Al-Baydawijev komentar sure *Al-Kahf*, pisana 1037/1627.) i *Hašiya 'ala tafsir sura al-Naba'*, (glosa na Al-Baydawijev komentar sure *Al-Naba'*, pisana 1032/1622.), koji se navode odvojeno, ustvari, čine jednu cjelinu. Svi oni skupa su komentar komentara. Zbog različitosti perioda u kojima su pisani, a i motiva, može se pretpostaviti da se Allamek odlučio na pisanje glose na ukupni Al-Baydawijev tefsir tek nakon što je napisao glosu na komentar navedene dvije sure, prvo sure *Al-Naba'*, a potom sure *Al-Kahf*.⁷ Prije te odluke, 1041/1631. godine, on započinje i vlastiti tefsir *Al-Hadi*. Nije stigao dovršiti ni jedno ni drugo.

Glosa kao dominantna forma Allamekovog izraza

U uvodu smo istakli da je Allamek kod nas, do sada, bio interesantan istraživačima njegovih radova vezanih za arapski jezik ili za logiku. Ističemo da je najobimniji rad o njemu kao izvrsnom poznavaoču arapskog jezika, u vidu doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 1965. godine, ponudio Husain 'Abd al-Latif al-Sayyid.⁸

Već smo spominjali kraću studiju o Allamekovom doprinosu u oblasti logike koja, uz sažetu Allamekovu biografiju, spominje i analizira njegovo djelo logičke sadržine koje nosi naziv: *Šarh al-Risala al-šamsiyya (Komentar "Sunčanog traktata")*⁹. Značaj takve vrste radova za kasniji

u: Smail Balić, *Kultura Bošnjaka* (drugo izdanje), Zagreb, 1994., str. 99-100.

Nakičević izražava sumnju da bi to moglo biti djelo i spomenutog Rurija (tako je nazvan kod njega), jer se za autora zbirke veže napomena da je bio sarajevski muftija. Vidi: Omer Nakičević, *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, (doktorska disertacija odbranjena na Filološkom fakultetu u Beogradu 1981. god.), drugo izdanje, Sarajevo, 1999., str. 183.

⁶ Tačnije, na sure od *Al-Fatiha* do kraja sure *Al-Maida*.

⁷ Smatra se da mu je komentar poglavlja *Al-Kahf* poslužio da dobije mjesto profesora Tefsira na visokoj školi (Sahni seman), a komentar poglavlja *Al-Fath* da dobije položaj vrhovnog sudije u Halepu. Vidi: Amir Ljubović i Sulejman Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1995., str. 86.

⁸ Disertacija je naslovljena sa: *Muhamed Musa "Allamek" - Bosanac, arapski jezikoslovac iz prve polovine XVII stoljeća*. Neobjavljena je, a sadrži 382 strane.

⁹ Amir Ljubović, *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku*, Sarajevo, 1996., str. 37-42.

period bosanske povijesti odgoja i obrazovanja je ogroman. Kada se govori o metodologiji predavanja predmeta logika i udžbenicima kojima su se služili predavači tog predmeta, kakav je bio Ahmed Burek, ističe se kako su im od primarne pomoći bili upravo udžbenici logike i djela koja su pisali autori poput M. Ejubovića, H. K. Prušćaka, Muhameda Allameka i drugih...¹⁰

Kada je, pak, riječ o Allamekovim radovima iz oblasti hermeneutike Kur'ana samo *Al-Hadi* nije glosa.

Prisustvo velikog broja glosa u jednoj vrsti literature može proizvesti utisak da se radi o pomanjkanju originalnosti.¹¹

Međutim, treba uzeti u obzir činjenicu da srednjovjekovni pojam originalnosti inače ne odgovara novovremenom, ili današnjem pojmu originalnosti. (...) U arapsko-islamskom svijetu – u njegovoj postklasičnoj epohi – originalnost ne znači nužno otiskivanje iza istraženog obzorja, već se originalnost svodi na to da se unutar već istraženog obzorja vrši najpodesnija, najsvrhovitija sistematizacija *otkrivenih vrijednosti*, da se vrše izvjesna pomjeranja ili, eventualno, novo opisivanje vrijednosti koje su već situirane kao takve¹².

Prema tome, konstatacija da komentari, a pogotovo komentari komentara, nisu novo djelo, već dio načela stjecanja već otkrivenog znanja, je samo djelomično tačna. Dublji uvid u glose nastale u književnosti muslimana na orijentalnim jezicima rezultirat će saznanjem da te glose sadrže znatnu mjeru originalnih ideja i stavova, iznesenih kroz formu glose, koja tu služi kao most između autora glose i sredine u kojoj se pojavljuje. Tefsir Al-Qadi al-Baydawija, kako ga naziva većina autora, pripada onoj vrsti literature, stručnoj, na mnogo mjesta je koncizan, a u mnogim dijelovima nedovoljno jasan, tako da nije iznenađujuće što neki smatraju kako je samo na taj njegov tefsir urađeno na stotine glosa. Bilo je autora koji su napisali glosu na *Anwar* a potom su sami napisali i glosu na tu svoju glosu.

Pišući o tom tefsiru, zanimljiv podatak iznosi dr. Jusuf Ramić, u kojem tvrdi da je Al-Baydawijev komentar Kur'ana bio unesen u program

¹⁰ Ahmed Kico, *Učenje i djelo Ahmeda Bureka*, Travnik, 1998., str. 39. U istoj knjizi, u okviru intervjua koji Kico vodi o Bureku sa O. Nakičevićem, spomenut je i Allamekov komentar sure *Al-Kahf*.

¹¹ Vidi: Hilmo Neimarlija, „*Neke odrednice klasične islamske obrazovanosti*“, 450 godina Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, (Zbornik tekstova), Sarajevo, 1988., str. 13

¹² O ovakvom pristupu pojmu originalnost vidi: E. Duraković, *Prolegomena za historiju književnosti orijentalno-islamskoga kruga*, Sarajevo, 2005., str. 132.

svih srednjih škola kako na arapskom istoku, tako i na zapadu, kao i u svim pokrajinama Osmanskog carstva, pa i kod nas. Među mufessirima koji su ovaj tefsir tumačili i predavali u srednjim školama kod nas Ramić spominje Allameka, te Ibrahima Mostarija zvanog Opijač. Tu Ramić navodi kako je Allamek predavao Al-Baydawijev tefsir u raznim srednjim školama u Carigradu, a u vremenu kada je bio profesor na Sahnu, napominjući da je on, u tu svrhu, napisao i glosu pod naslovom *Hašiya 'ala Anwar al-Tanzil wa asrar al-ta'wil*. Ramić, koristeći različite izvore, tvrdi da je Allamek glosirao Al-Baydawijev komentar Kur'ana od početka sure Al-Fatiha pa do kraja poglavlja Al-Maida, a zatim poglavlja Al-Kahf i Al-Naba'. Za Ibrahima Opijača navodi kako je Al-Baydawijev tefsir predavao u Karađoz-begovoj medresi u Mostaru, te da je, u tu svrhu, i on napisao glosu¹³ pod naslovom *Hašiya Ibrahim al-Mustari 'ala dibača tafsir al-Baydawi* da bi, kako kaže, objasnio teža mjesta u predgovoru Al-Baydawijevom tefsiru¹⁴.

Upoznavanje sa glosama koje je napisao Allamek na Al-Baydawijev tefsir pomaže nam da u njima prepoznamo potrebu autora da kroz njih iskaže rezultate vlastitog istraživanja *Anwara*, te da:

- iznese svoje ocjene o nekim njegovim dijelovima;
- kritikuje i njegove a i stavove onih od kojih je Al-Baydawi preuzeo određene tvrdnje;
- dadne svoja objašnjenja dijelova koji su sporni, ili nisu dovoljno pojašnjeni;
- produbi one dijelove koji su koncizno izneseni itd.

Upravo to njegovoj glosi daje obilježje originalnosti i treba biti prihvaćeno kao vrijedan Allamekov doprinos širokoj oblasti egzegeze Kur'ana.

¹³ Današnji analitičari tog perioda primjećuju da u stoljećima koja su slijedila poslije nastanka većih originalnih djela ideal nije bio da se autori stvaralački nadmeću s već stvorenim djelima, nego da se klasificiraju i sistematiziraju već istražene oblasti i zatečeni istraživački materijal i to s ciljem da se učenici educiraju. Tako se i u periodu dekadencije vraćamo prastaraj i temeljnoj ideji *adaba* – da odgaja i poučava. Vidi: E. Duraković, *Prolegomena*, str. 136.

¹⁴ Vidi njegov članak: „Bejdavijev komentar Kur'ana i glosa Ibrahima Opijača“, *Glasnik VIS-a*, XL/1977., br. 2, str. 143-148; i: *Metodologija tefsira*, (hrestomatija, priredio: Dž. Latić), Sarajevo, 2005., str. 243-248.

Osnovni podaci o Allamekovoju glosi na Al-Baydawijev tefsir

Već smo ranije napomenuli da su rukopisi vezani za Allamekovu glosu na Al-Baydawijev tefsir, ustvari, jedna glosa, ali su rukopisi koji sadrže dijelove te glose odvojeno prepisivani, zbog razloga poznatih prepisivačima, a i zbog različitog vremena nastanka tih dijelova.

Svi dijelovi Allamekove glose na Al-Baydawijev tefsir predstavljaju jednu cjelinu, nastalu u različitim periodima i sa raznim motivima. Bez obzira na to, stil pisanja je isti, metodologija identična.

O motivima pisanja najbolje govore uvodi u pojedine rukopise. U uvodu u cjelinu koja tretira komentar prvih pet sura, a nalazi se u primjerku prepisa *Hašiya 'ala Anwar al-Tanzil wa asrar al-ta'wil*, Sulejmanija, (Kilic Ali, 149), Allamek, između ostalog, navodi:

„Pošto sam bio počašćen da se, pri podučavanju, služim tefsirima učenjaka Al-Qadija i vidim zbir nekih ideja sa rješenjima koja pripadaju prošlosti, poželio sam da ih učinim trajnim tako što ću ponuditi ono do čega sam, kao zaključaka, došao. Ne tvrdim da je sve što sam ja naveo bez prigovora, niti tako smatra bilo ko ko zna da je ilm - pitanje i odgovor. Kako bih to mogao učiniti kada ja malo toga imam pri sebi, bez mogućnosti, bez posebnih vještina i umješnosti. Ja ne posjedujem bilo koji komentar na ovaj tefsir, niti bilo koju formu nekog tefsira na koji se, iza njega, ništa ne bi imalo promijeniti, zato što o tome postoji potpuna saglasnost, ili ne postoji neslaganje. Neka tvoj pogled bude širok, a nema sumnje u to da je istina ta koju treba slijediti. Allah upućuje na pravi put, i ja se u Njega uzdam i na Njega oslanjam!“

Primjetno je da Allamek želi ispraviti pogrešno u *Anwaru*. To mu je osnovni motiv pisanja cijele glose, svih njenih dijelova, i on je ključni.

Motiv za pisanje glose na Al-Baydawijev tefsir sure Al-Kahf saznajemo iz uvoda koji je napisao uz tu glosu. Iz njega se može primijetiti da je stanje u kojem Allamek piše glosu na komentar sure Al-Kahf, sasvim drukčije u odnosu na ono u kojem započinje pisati neke svoje druge glose. Prije nego iznosi hvale na tadašnjeg sultana, on se otvoreno žali na opće stanje u Carstvu prije njega, a posebno na odnos prema ilmu i alimu. Ovo je sasvim razumljivo ukoliko se uzme u obzir da je, nakon sultana Ahmada I, 1617. godine na prijesto stupio sultan Mustafa I, pa odmah naredne

godine bio svrgnut a na prijesto došao sultan ‘Ulman II. Sultan ‘Ulman II biva ubijen 1622. godine, tačnije udavljen, a na prijesto ponovo stupa sultan Mustafa I. Vladao je samo godinu dana, pa je ponovo svrgnut. Ta nestabilnost u Carstvu, a posebno kriza autoriteta¹⁵, se odrazila na sve sfere života i pogodovala izbijanju općeg nereda u njemu. Takvo stanje je doprinijelo da neznanje uzme zamah, a da znanje – kako ističe Allamek - postane nešto što nije spomena vrijedno, da neznalica dođe u centar pažnje, a alim bude prezren i bačen na ulicu, da ljudi zamrže ilm i one koji ga posjeduju i otežaju ono što bi trebalo da bude lahko... Tek stupanjem na prijesto Murada IV, 1623. godine, stanje se počinje stabilizirati¹⁶.

Osim toga, Allamek se glosom na komentar sure Al-Kahf bori da izađe iz teške statusne i materijalne situacije u kojoj se nalazio dugo vremena, dok *Al-Hadi* piše sa već smirenijim duhom. Glosa na komentar sure Al-Kahf, koju dovršava 1627. godine, treba mu obezbijediti profesuru na nekoj od haridž medresa, a svojim originalnim tefsirrom *Al-Hadijem*, kojeg je pisao iza 1631. godine, želi ponuditi “sažetak onoga što su navela dva učenjaka, Al-Zamakšari i Al-Baydawi, ali i učenjak Abu al-Su’ud, te suštinu i istinu o onome u čemu se dvije izjave ne slažu, te odbijanje ili potvrđivanje”. Sve to mu je obezbjeđivao odnos koji je prema ilmu i alimima vladao u vrijeme Murad-kana¹⁷.

¹⁵ O ovome više vidi: *Historija Osmanske države i civilizacije*, (priredio: Ekmeleddin Ihsanoğlu), *Hrestomatija* (sa turskog prevela grupa prevodilaca), Sarajevo, 2004., str. 54-60.

¹⁶ Al-Širwani, u uvodu u svoj komentar sure *Al-Fath*, na koji je Allamek napisao svoju glosu, kao motiv za pisanje tog komentara tvrdi da je pristupio tumačenju ove sure u znak zahvalnosti i poštovanja prema Murad-baši, kome posvećuje ovaj rad, pošto je on zaveo red i zaštitio nauku i učene ljude, njihovo dostojanstvo i čast pred poplavom ‘neznalica i niskih ljudi’, koji su bili neko vrijeme ovladali javnim životom i u samom Damasku. Vidi: Kasim Dobrača, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, t. I, Sarajevo, 2002., str. 211. Muhammad Amin b. Sadr al-Din al-Širwani (u. 1036/1626.) je bio mufessir koji je nadimak Al-Širwani dobio po mjestu svog rođenja Širwanu (u blizini Buhare). U Turskoj je jedno vrijeme boravio u ‘Amdu (Diyarbakir), a jedno vrijeme u Carigradu. Napisao je:

Hašiya ‘ala tafsir al-Baydawi (rukopis; nedovršeno);

Tafsir sura al-Fath (rukopis); i

Al-Fawa'id al-kaqaniyya (rukopis).

Vidi: Al-Zarikli (Kayr al-Din), *Al-A‘lam (Qamus al-taraçim li ašhur al-riçal wa al-nisa’ min al-‘arab wa al-musta‘rabin wa al-mustašriqin)*, Bejrut, 1995., t. VI, str. 41.

¹⁷ Zanimljiv podatak o načinu napredovanja u službi kod svršenika visokih škola u Istanbulu iznosi i Omer Nakičević. On navodi da su oni bivali registrovani kod kazaskera dotične oblasti i čekali naimenovanje; da su pripravnički staž mogli obaviti samo kod profesora visokih i viših škola; da su početnici startovali sa primanjima od 20 akči dnevno; da su svi prosvjetni radnici podlijegali reizbornosti i novim postavljenjima svake druge

Allamek će napustiti ovaj svijet 1636. godine, a Murad-kan će još biti na prijestolju.

Kada je pisao svoju glosu na komentar sure Al-Kahf Allamek je već imao napisanu glosu na Al-Baydawijev komentar sure Al-Naba', koja je pisana 1622. godine. U uvodu glose na Al-Baydawijev komentar sure Al-Naba' Allamek samo započinje sa zahvalom Allahu i salavatom na Muhammeda, a.s., i odmah prelazi na analizu Al-Baydawijevih riječi, tako da ne možemo imati podatak o motivu njenog pisanja. Zanimljivo je da je ovaj svoj rad od trideset šest strana, koje imaju po dvadeset pet redaka, Allamek napisao u jednom mjesecu, mubarek mjesecu muharremu. Očito je da je imao jak duhovni podsticaj da to uradi za tako kratko vrijeme.

Prema podacima koji se navode u literaturi, a na osnovu kojih se tvrdi da je Allamekova glosa na Al-Baydawijev komentar ostalih sura koje je obradio nastala u periodu 1633-34/35. godine¹⁸, može se zaključiti da je nakon glose na komentar sure Al-Naba' nastavio obrađivati Al-Baydawijev komentar od početka.

Poteškoće u razumijevanju

Imamo, dakle, činjenicu da Allamek, za svoju kritiku bira Al-Baydawijev tefsir. Razlog može biti općepoznata zainteresiranost za to djelo sredine u kojoj Allamek živi, a što dokazuje veći broj glosa koje su na njega napisane još prije Allameka. Ovo interesovanje glosatora proističe iz prirode Al-Baydawijevog tefsira kao sažetka Al-Zamakšarijevog *Al-Kaššafa*, uz otklanjanje mu'tezilijskih stavova, i u tom smislu ima svoju funkcionalnu ulogu u korištenju kao podloge za predavanje predmeta tefsir

ili treće godine; da se pružala mogućnost svakom kandidatu da napreduje i ostvaruje više položaje i primanja; da napredovanje ovisi o njegovoj stručnosti, pokazanim rezultatima i ličnom usavršavanju, *da je pri reizbornosti bilo potrebno podnijeti i jedan naučni pismeni rad*; itd. O ovome više vidi: Omer Nakičević, "Gazi Husrev-begova medresa u vrijeme osmanske Turske", 450 godina Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, (Zbornik tekstova), Sarajevo, 1988., str. 18.

¹⁸ Šabanović, Ljubović i Handžić navode podatak da se rukopis nalazi u Kairu, Dar al-ku-tub al-misriyya (ranija Maktaba al-kidiwiyya) Tafsir, br. 341 (vid. Kataloge), fol. 1-221. (Brok. G. 414: Kairo II, 164, 201; S: 740: br. 28: Kilič 'Ali 150, Selim III, Kairo 21, 45.; Mada Šabanović dodaje da se radi o prepisu rukopisa sačinjenom 1636. godine, vjerovatno još za Allamekovog života.

u medresama, ali i kao djelo koje je pogodno za tumačenje na predavanjima u džamijama. Dugotrajna vezanost čitalaca za to djelo iziskivala je potrebu da se povremeno osvježi, kako se ne bi ideje koje ono sadrži zamrzle, konzervirale, ostale statične i na taj način postale kočnicom za prirodni razvoj ideja, a time i razvoja tefsirske znanosti. Ovo pokreće i samog Allameka i inicira ga na pokušaj nuđenja novog u odnosu na ono što je ranije bilo ponuđeno u originalnom tekstu tefsira, bilo u glosama na njega, kao i ukazivanja na propuste koji ranije nisu bili primjećeni¹⁹.

U Allamekovim glosama se, kako neki tvrde, “vidi njegova prava vrijednost kao naučnika, njegova sposobnost da obuhvati sve do tada postojeće komentare i superkomentare i da ih međusobno upoređuje, uspješno i naučno.”²⁰ Iako pod dojmom da, možda, ima pretjerivanja u ovakvoj kvalifikaciji, smatramo korisnim navesti objašnjenje razloga zbog kojeg se nekim čitaocima Allamekovih glosa čini da su nerazumljive, teške, nedorečene, suviše koncizne. Ovo pojašnjenje će nam biti potrebno da bismo razumjeli Allamekovu metodologiju u kritici Al-Baydawijevog tefsira. Navodi ga Šabanović tvrdeći da Allamek nije namjeravao da svoj tekst učini zagonetnim, već je pisao polazeći od pretpostavke da je čitalac njegovih glosa već savladao Al-Baydawijev tefsir ili da ga, čitajući njegove glose, ima pred sobom. Zato ništa ne ponavlja, nego piše samo ono što sam ima da kaže. Prema tome, vrijednost njegovih glosa nije u objašnjavanju Al-Baydawijevog komentara, nego u iznošenju svojih vlastitih shvatanja²¹.

Evo kako Allamek postupa. Iz teksta *Anwara* izdvaja samo pojedine dijelove rečenice ili čak samo jednu riječ dajući na to svoju kritiku. Auto-rove riječi ne označava posebnom bojom tinte. Čini to samo sa *qawlovima*. Po tome se može prepoznati gdje počinje nova analiza.

Pošto se kod Allameka radi o komentaru na komentar, specifičnost načina rada je u odnosu na poznate forme, da on ne nudi cijeli tekst Al-Baydawijevog tefsira kao osnovni, niti ga prati svojim komentarom u cijelosti. Odatle je, ustvari, Allamekov tekst osnovni, a ne Al-Baydawijev

¹⁹ O ovim i sličnim motivima za pisanje i prepisivanje određenih djela vidi u: Muhamed Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, Sarajevo, 1988., str. 11.

²⁰ Riječi su Kamela al-Buhija, navedene u njegovoj neobjavljenoj doktorskoj disertaciji pod naslovom *Arapski radovi jugoslovenskih pisaca*, odbranjenoj na Filološkom fakultetu u Beogradu 1963. godine. Citat je na strani 157;

²¹ H. Šabanović, *Književnost muslimana*...str. 143.

tekst, jer se Al-Baydawijeve riječi pojavljuju samo u dijelovima, istrgnute iz konteksta. Praćenjem teksta Allamekove glose, može se nazreti da bi, ukoliko bi se tehnički obrađivao tekst glose, svaki Allamekov komentar neke Al-Baydawijeve rečenice ili riječi mogao pojaviti sa posebnim podnaslovom. Rijetko su to kraće, a češće duže potcjeline.

Kada je riječ o Allamekovim glosama i specifičnostima koje sadrže vrijedi istaći da pored komentara, glosa i superglosa, tj. glosa na glosu – (*al-hawaši*), u literaturi pisanoj arapskim pismom susrećemo niz sastava u obliku osvrtu, tj. recenzija, kritičkih prikaza drugih djela ili dopuna tim djelima. Kod takvih prikaza i kritičkih osvrtu u naslovima susrećemo izraze: *tashih* – kritička revizija, korektura; *islah* – korektura, prepravka; *tahqiq* – potvrda, utvrđivanje; *tadqiq* – podrobno ispitivanje; *tahsil* – studij, proučavanje; *tahrib* – dotjerivanje, korigiranje i sl.²²

Analiza prirode Allamekove glose na Al-Baydawijev tefsir nudi zaključak da je ona pomalo od svega navedenog.

Allamekov tefsir Al-Hadi

Al-Hadi je Allamekovo djelo u kojem započinje vlastiti komentar Časnog Kur'ana. Izvori koji o tome pišu, izuzev nekih²³, jasno ukazuju da se ne radi o glosi na Al-Baydawijev *Tafsir*. Prema podacima koje nalazimo u njemu, gdje se poziva na svoju glosu na Çurçanijev *Al-Miftah*, a njega je pisao 1631. godine, može se zaključiti da je *Al-Hadi* započeo pisati poslije te godine. Djelo je samo započeto a nedovršeno. Da ga dovrši spriječila ga je rana smrt. Filološkog je karaktera i svjedoči o Allamekovojoj gorljivoj želji da ispravi pogrešnô, jer se u njemu ne ustručava da kritikuje stavove čuvenih autoriteta tefsira, kakvi su Al-Zamakšari, Al-Baydawi, Abu al-Su'ud i drugi²⁴.

²² M. Ždralović, *Bosansko-hercegovački prepisivači*, t. I, str. 105.

²³ Već smo ranije istakli da je S. Balić napravio grešku tvrdeći da Allamekove glose na Al-Baydawijev tefsir nose naslov *Al-Hadi*. Podatak vidjeti u: Smail Balić, *Kultura Bošnjaka* (drugo izdanje), str. 99-100.

²⁴ Omer Nakičević, *Anali GHB*, VII-VIII, str. 236-237., navodi da se rukopis Allamekovog djela *Al-Hadi* može naći u Istanbulu, Biblioteka Sulejmanija, bibl. Bagdatli Ibrahim-ef. br. 2096/1. Šabanović i Ljubović, navode da se rukopis nalazi u Los Angelesu, University of California, (U.C.L.A) Special Collection (Sp.Col.) 898-36-40, item 2, fol. 57-112; 56 lista.

Rukopis *Al-Hadija*, koji sadrži kometar sure Al-Fatiha nalazi se u biblioteci Sulejmanija, Istanbul, odjel Bagdatli Vehbi, pod brojem 2096/1. Ima 8 folija. Na jednoj stranici je 29 redaka. Dimenzije su mu 248x137; 182x85 mm. Pisan je *ta'liq* pismom.

U ovom rukopisu se, dakle, nalazi samo sura Al-Fatiha. Iznad ajeta je crvena linija. *Nass* je uokviren crvenim okvirom. Na margini su imena nekih citiranih autoriteta ispisana crvenom tintom. Pretpostavlja se da ih je ispisao prepisivač. Spominju se: Abu al-Su'ud, Sahib al-Kašf, Sa'di Afandi, Qadi... i dr.

Nakon uvoda stoji naslov *Sura Fatiha al-Kitab*. Iznad naslova je linija povučena crvenom tintom. Sadržajem se jasno razlikuje od Allamekovog komentara na Al-Baydawijevo tumačenje ove sure.

Zapažanja

Istraživanjem Allamekovih djela nemoguće je ne primijetiti Allamekovo izvrsno poznavanje arapskog jezika kojim piše svoju *Glosu* na Al-Baydawijev *Anwar*, zatim svih znanosti Kur'ana, kao i znanosti koje tretiraju druge islamske oblasti, podjednako dobro. To ukazuje na nekoliko važnih činjenica:

- Da se arapski jezik u medresama širom Osmanskog Carstva, pa tako i u Gazi Husrev-begovoj medresi u Sarajevu, izučavao na visokom nivou, sa konkretnim rezultatima. Allamek se, dolaskom u Tursku, vješto i analitički služi ne samo literaturom koja mu je potrebna da dadne odgovor, potvrdni ili kritički, na Al-Baydawijeve komentare, kako smo to već vidjeli, nego i u druge svrhe. Ne zaboravimo da on, osim iz oblasti tefsira, piše djela i iz oblasti arapskog jezika i logike. Ovo nuka na preispitivanje metodologije izučavanja arapskog jezika kod nas danas, u medresama i na fakultetima.

- Da znanstvenici iz različitih oblasti znanosti nisu bili pasivni korisnici ranije nastale literature, ni slijepi imitatori tuđih stavova, nego, kako je to kod Allameka bio slučaj, literaturi prilaze sa punom pažnjom i procjenjuju njenu ispravnost i vrijednost. Osim toga, oni nisu pasivni ni kada je riječ o primijećenim nedostacima u toj literaturi, nego su blagi ili oštri kritičari, ali im je namjera da se korekcije u njoj urade na što potpuniji način. Istovremeno se iznose i vlastiti stavovi o određenim pitanjima. Vidjeli

smo da je to slučaj, ne samo sa Allamekom, nego i drugima koje on spominje. Ovo podstiče na razmišljanje sve one koji ovdje i sada daju prednost kvantitetu ne osvrćući se na kvalitet literature koja se nudi. Zapravo, stanje je takvo da je gotovo nemoguće, u masi tog kvantiteta, primijetiti istinski kvalitet, ili istu tu masu kvantiteta dovoljno kvalitetno analizirati i ukazati na njene nedostatke.

- Da istraživačima *glose*, kao forme izražavanja i potvrđivanja vlastite originalnosti, predstoji još mnogo truda da se dokaže kako ona ipak nije samo odraz pomanjkanja ideja i znanstvene inicijativnosti nego da je, kao i druge forme, također dovoljno široka da se kroz nju, u određenom vremenu i prostoru, ponudi obilje novih ideja i rješenja. Allamek to dokazuje.

- Da je uvijek vrijedno truda osvijetliti bar jedan sitni segment rada nekog od bosanskih muslimana, ma gdje on živio i radio, i u koje to vrijeme bilo. To povijest same Bosne i njenih stanovnika dodatno obogaćuje, kao i onoga ko se tom vrstom istraživanja bavi. A znanost prije svega.

Iz svega izloženog vidi se da je Allamek, a stav je to mnogih koji su se bavili njegovim radovima, a posebno Husain ‘Abd al-Latifa, znanstvenik koji je posjedovao izuzetnu analitičku sposobnost i intelektualni kapacitet, ali uz to i ogromnu strast i potrebu da kritički propituje literaturu koja mu dolazi do ruke, i to metodološki ispravnim i racionalnim postupkom. Alim je to bosanski koji „istom snagom odgovara, kritikuje i pobija zablude, greške i neistine, kao što objašnjava ona kritična pitanja koja zahtijevaju tačno razjašnjenje. Tim više što se radi o čovjeku kome arapski jezik nije maternji, nego ga je usvojio i usavršavao neprekidnim izučavanjem i čitanjem, da bi mu postao jezik njegovog naučnog izraza“, tvrdi Husain ‘Abd al-Latif.

Allamek je učenjak koji zavređuje da bude predmetom interesovanja, a njegovi radovi objektom izučavanja, onih istraživača koji žele naći odgovor na pitanje – može li se tradicionalnom metodom doći do visokog nivoa obrazovanja za isto vrijeme koje je potrebno modernoj metodologiji da ga postigne; kao i odgovor na pitanje – je li tajna usvajanja znanja u metodologiji ili znanstvenom žaru.

Literatura:

1. Abd al-Latif, Husain al-Sayyid: *Muhamed Musa "Allamek" - Bosanac, arapski jezikoslovac iz prve polovine XVII stoljeća* (doktorska disertacija, neobjavljeno), Sarajevo, 1965. godine.
2. Al-Buhi, Kamel: *Arapski radovi jugoslovenskih pisaca*, (doktorska disertacija odbranjena na Filološkom fakultetu, neobjavljeno) Beograd, 1963. godine.
3. Balić, Smail: *Kultura Bošnjaka* (drugo izdanje), Zagreb, 1994. godine.
4. Duraković, Esad: *Prolegomena za historiju književnosti orijentalno-islamskoga kruga*, Sarajevo, 2005. godine.
5. Fazlić, Fadil: *Tedžvid*, Sarajevo, 2000. godine.
6. Kico, Ahmed: *Učenje i djelo Ahmeda Bureka*, Travnik, 1998. godine.
7. Ljubović, Amir / Grozdanić, Sulejman: *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1995. godine.
8. Ljubović, Amir: *Logička djela Bošnjaka na arapskom jeziku*, Sarajevo, 1996. godine.
9. Nakičević, Omer: *Arapsko-islamske znanosti i glavne škole od XV do XVII vijeka*, (doktorska disertacija odbranjena na Filološkom fakultetu u Beogradu 1981. god.), drugo izdanje, Sarajevo, 1999. god. str. 183.
10. Seljubac, Sead: *Semantička razina filološke metodologije u Allamekovoju glosi na Al-Širwanijev komentar sure Al-Fath*, (magistarski rad, neobjavljeno) Sarajevo, 2001. godine.
11. Šabanović, Hazim: *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Sarajevo, 1973. godine.
12. Ždralović, Muhamed: *Bosansko-hercegovački prepisivači djela u arabičkim rukopisima*, Sarajevo, 1988. godine.
13. Nakičević, Omer: "Rukopisna djela bosansko-hercegovačkih pisaca i mislilaca na orijentalnim jezicima koja se čuvaju u biblioteci Sulejmaniji u Istanbulu", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, Knjiga VII-VIII, Sarajevo, 1982. godine.
14. Nakičević, Omer: "Gazi Husrev-begova medresa u vrijeme osmanske Turske", *450 godina Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu*, (Zbornik tekstova), Sarajevo, 1988. godine.
15. Neimarlija, Hilmo: „Neke odrednice klasične islamske obrazovanosti“, *450 godina Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu*, (Zbornik tekstova), Sarajevo, 1988. godine.
16. Omerdić, Fatima: „Bibliografija štampanih djela arapskim pismom bosansko-hercegovačkih autora u Gazi Husrev-begovoj biblioteci“, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, god. XXV-XXVI, Sarajevo, 2007. godine.
17. Ramić, Jusuf: „Bejdavijev komentar Kur’ana i glosa Ibrahima Opijača“, *Glasnik VIS-a*, XL/1977., br. 2.

18. Al-Zarikli, Kayr al-Din: *Al-A'lam (Qamūs al-tarağim li ašhur al-riğāl wa al-nisa' min al-'arab wa al-musta'rabin wa al-mustašriqin)*, Bejrut, 1995. godine, t. VII.
19. Ćeman, Mustafa: *Bibliografija bošnjačke književnosti*, Zagreb, 1994. godine.
20. Dobrača, Kasim: *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, t. I, Sarajevo, 2002. godine.
21. *Historija Osmanske države i civilizacije*, (hrestomatija, priredio: Ekmeleddin Ihsanoğlu), (sa turskog prevela grupa prevodilaca), Sarajevo, 2004. godine.
22. *İslâm ansiklopedisi*, (Türkiye diyanet vakfı), t. VI, İstanbul, 1992. godine.
23. *İslâm ansiklopedisi*, (Türkiye diyanet vakfı), t. XXV, Ankara, 2002. godine.
24. *Metodologija tefsira*, (hrestomatija, priredio: Džemaludin Latić), Sarajevo, 2005. godine.

SUMMARY

Sead Seljubac, Ph.D.

ALLAMEK AND HIS CONTRIBUTION TO THE STUDY OF TAFSIR

This paper illustrates the contribution to the study of the Qur'an and particularly to the study of the tafsir by Muhammad b. Musa al-Bosnawi – Allamek, through his review of the commentary of the Qur'an by the renowned scholar Nasr al-Din al-Baydawi.

The paper offers basic bio-data about this scholar, his works in the area of tafsir and the way in which Allamek presented his analysis of Al-Baydawi's interpretation of some of the surahs. This allows an examination of Allamek's orientation in his analysis of the issues of understanding and commenting on the content of the last Book of God.

Key word: Muhammad b. Musa al-Bosnawi – Allamek, tefsir, Nasr al-Din al-Baydawi